

NAŠI PROBLEMI

NARODNJAŠTVO IN SOCIALIZEM PRED POL STOLETJEM

D. K.

Komaj pa se ljudstvo nekoliko vzdrami, komaj začne misliti, da trobojnica ni ne edina ne poglavitna reč, temveč da pride najprej telesni blagor in potem šele narodna slovesnost — že je narodnjak razžaljen, kriči in obrekuje to svoje ljudstvo... ki se mu ne ljubi več »živio« klicati kakemu vodenemu programu, ker ima drugih skrbi preveč.

Ivan Cankar (leta 1907)

Narodnjaštvo in socializem sta si v naši preteklosti stala nasproti kot dva antagonistična družbenopolitična tabora. Razlog za to nasprotje je abecedarsko preprosto: saj sta si v teh podobah stala nasproti oba antagonistična družbena razreda — meščanstvo in delavstvo. Značilna za slovensko delavstvo je okolnost, da njegovo razredno prebujanje ni imelo nobenega stika z meščanskim narodnim prebujenjem. To prebujanje se namreč ni bilo pojavilo niti v letu 1848 niti pozneje v burnih oblikah ljudskega protifevdalnega demokratičnega gibanja in ni zapustilo niti sledu domačega revolucionarnega izročila, na katerega bi moglo navezati nastajajoče delavsko gibanje. To gibanje je sprejemalo svojo prebudno ideologijo — socialistično — zgolj od razvijajočega se delavskega gibanja bolj razvitih sosednjih narodov. Slovensko delavstvo je živelo v enakih življenjskih pogojih z avstrijskim nemškim in italijanskim, skupna so mu bila z njima vsa vprašanja borbe za obstoj — od njiju je dobivalo vse spodbude in pri njiju je našlo vse zglede za svojo borbo za kruh in za osnovne socialne in politične pravice. Vsa ta borba in vsa njena povezanost s tujim — neslovenskim — delavskim življenjem pa je bila povsem tuja in neumljiva narodnemu meščanstvu — narodnjaštvu — ki se je docela omejevalo na vprašanja naroda in jezika. Narodnjaštvo je bil socializem nekaj tujega v dvojnem pomenu te besede: nekaj iz tujine uvoženega in nekaj rodoljubju in njega narodnim idealom skozinsko nasprotnega.

Ta osnovna zgodovinska dejstva so ključ za razumevanje celotnega kompleksa narodnjaško-socialističnega nasprotstva, odnosov med socialnim bojem delavstva in narodnostnimi prizadevanji meščanstva našega takrat zatiranega naroda. Ta prizadevanja so se gibala tedaj v izredno tesnih mejah postavljanja zahtev po polnopravnosti slovensčine v šolstvu, sodstvu in upravi po eni strani in v požrtvovalni graditvi slovenskega šolstva z lastnimi sredstvi tam, kjer jih ni bilo mogoče doseči zlepa od tujih gospodarjev. Ta narodno-obrambna dejavnost, ovita z lepo donečo nacionalno frazeologijo, se je povsem vključevala v drobtinčarsko, oportunistično in socialnokonservativno politiko našega meščanstva. Takšna nacionalna ideologija in politika, ki je stopila iz svojega vse za(vero)domcesarjevstva le ob polnočni fantazijski misli na severnega strica, t. j. na ruski narod in ruskega carja — simbol slovanske

moči — je bila seveda nepremostljivo neskladna z zamisljivo demokratične in socialne prebuje slovenskega ljudstva, katere glavni nositelj je bila socialna demokracija.

Pri vsem kritičnem stališču do takratne socialne demokracije in njene avstromarksistične ideologije, ki smo ga izpričali v naših dosedanjih političnozgodovinskih razčlembah, moramo na tem mestu obrniti in zahtevati vso pozornost za okolnost, da so socialisti vseh zatiranih in razkosanih narodov vprav od zmage socializma pričakovali tudi osvobojenje svojih narodov. To je bila bistvena sestavina njihove vere v mednarodni socializem. V velikih perspektivah svetovnega socializma so bili vsebovani tudi njihovi narodnostnopolitični koncepti. Njihov boj je veljal uničenju zatiranja v vseh oblikah, tako socialnega kakor tudi narodnostnega. To velja prav tako v polni meri za slovenske socialne demokrate. Njihov internacionalizem jim ni niti načelno niti praktično nalagal anacionalizma ali nacionalnega nihilizma, marveč jim je pomenil skupen boj z delavstvom ostalih narodov tako za socialne koristi ljudskih množic kakor tudi za nacionalne interese svojega naroda. Ivan Cankar je v svojem ljubljanskem volilnem govoru 1. aprila 1907 zavrnil slovensko inteligenco, ki je govorila: »Simpatična mi je socialistična stranka... *ampak narodnost!*« takole: »Socialistični internacionalizem sloni na podlagi svobode, enakopravnosti, na podlagi narodne samouprave in avtonomije. Verjemite mi, da bi izročil usodo slovenske narodnosti in slovenske kulture rajši Pernerstorferju [najmanj internacionalističnemu dunajskemu socialnodemokratskemu voditelju] kakor Šušteršiču.« In v isti zvezi je izpovedal (v pismu dr. Alojzu Kraigherju z dne 27. februarja 1910): »V socialno demokracijo me je poleg teoretičnega spoznanja privedlo v prvi vrsti prepričanje, da bo naša narodna prihodnost zagotovljena le tedaj, kadar bo uresničen narodnostni program socialnodemokratične stranke: popolna narodna avtonomija z uzakonjenim varstvom manjšin.«

Takšne so bile v tedanjih zgodovinskih pogojih pozicije socializma in narodnjaštva. Z narodnostnega vidika je vprav izrednega pomena okolnost, da je šele demokratična in socialna prebuja slovenskega ljudstva, ki je bila hkrati proces otresanja tradicionalnega hlapčevstva, omogočila tudi našemu nacionalnemu boju, da se je jel dvigati iz nižin drobtinčarskega narodnoobrambnega prizadevanja. Kakor drži, da je socialna demokracija v kasnejših spremenjenih pogojih za tem razvojem zaostala, pa je njena osnovna zgodovinska zasluga za to socialno in demokratično prebujo neizpodbitna.

Zgodovinar mora odmeriti vsakomur svoje in mora posredovati pravilno in pravično sliko preteklosti sodobnikom in prihodnikom, da bi se mogli v nekdanje zgodovinske pogoje prav vživeti. Anahronistično bi bilo vnašanje kasnejših vidikov, vezanih z novimi zgodovinskimi pogoji, v preteklost, n. pr. dandanašnjih, ki so vprav v našem vprašanju tako temeljito drugačni. Socializem se je medtem iz tistih svojih začetkov razvil — preko zastojev, kriz in razkolov — v tisto silo, ki je naš narod vodila v narodnoosvobodilni boj in hkrati socialistično revolucijo. Odmrlo pa je nekdanje mogočno narodnjaštvo, ki je gledalo v slovenskih socialnih demokratih nekakšne polodpadnike od svojega naroda, ljudi, ki na dejstva naše narodnostne zapostavljenosti ne reagirajo v skladu s svojo narodno zavestjo in čustvi z nacionalnim sovraštvom zoper sosednja pritiskajoča nas naroda in ki zato zaslužijo samo — besni ali pomilovalni — prezir in družabni bojkot. Če ne bi imeli

tega močnega pritiska nacionalizma pri nas pred očmi, ne bomo nikdar sposobni doumeti specifičnih težav slovenskega delavskega gibanja na njegovi poti, da bi postalo politična sila.

Zapovrstni novi zgodovinski pogoji so spreminjali vidike konkretnega boja in v skladu s temi spremembami se je spreminjala tudi vloga nacionalnega momenta v boju socialističnega gibanja in v določenih pogojih se je končno težišče njegove borbe preneslo vprav nanj. Tako je socializem postal — in on edini je mogel postati — dedič tudi vsega narodnoosvobodilnega izročila preteklosti vključno tistega, ki si ga je nekoč monopoliziralo narodnjaštvo. S socialističnega vidika — in edinole z njega — je zato mogoče pravilno razumeti tudi zgodovinsko pogojene odnose med narodnjaštvom in socializmom v preteklosti.

Nemogoče pa je to z vidika mumificiranega narodnjaštva, ki hoče še dandanes v tej preteklosti videti upravičenost zgolj za narodnjaštvo in za nacionalizem-patriotizem nekdanjega, starega kova, medtem ko jo skuša odrehati internacionalističnemu socializmu in komunizmu. Priznati moramo, da je sledov takšnega nerazumevanja enega najvažnejših ključnih vprašanj našega političnega dogajanja v pretekli polovici stoletja dandanes še kar obilo in da se temu tudi ni posebno čuditi spričo dejstva, da je naše politično zgodovino piše v to dobo le še malo zaoralo, a tudi, kolikor je, velja še za neobdelano ledino... Le spričo tega dejstva je bil pri nas mogoč takšen primer — ne le nerazumevanja, marveč naravnost — izmaličenja odnosa narodnjaštvo-socializem pred pol stoletjem, kakršnega je zagrešil Alojzij Gradnik v svojih reminiscencah (Marja Boršnik: Razgovori s pesnikom Gradnikom, Nova obzorja 1953 in 1954). Primer ne le zahteva, marveč tudi zasluži podrobnejšo razčlemba z vidika najvažnejših nalog naše politične zgodovine. Ne gre nam torej tu za pesnika Alojzija Gradnika, kajti namesto njega bi na istem mestu lahko stal vsak drugi narodnjak njegove družbenopolitične pozicije. Seveda pa se njegovi osebnosti ne moremo povsem ogniti že zaradi tega, ker je v tej preteklosti imel neko — sicer malo, a mestoma hudo izrazito — družbenopolitično vlogo; in to tem manj, ker je Gradnikovo obravnavanje zastavljenega zgodovinskega vprašanja v službi njegove samoobrambe pred neko obtožbo, ki je morebiti hkrati tudi samoobtožba...

Njegova sobesednica Marja Boršnik je Gradnika — po našem mnenju brez vsake potrebe — venomer postavljala pod pritisk te obtožbe: Zakaj ni bil skupaj s Cankarjem socialist ali vsaj skupaj z Župančičem filosocialist? Formulacija je naša, ne Marje Boršnik, ki jo izraža drugače, prvič n.pr. takole: »Kako to, da se je pri njih [Cankarju, Prežihu itd.] razredna zavest globlje [sic!] razvila« (Nova obzorja 1953, str. 412).

Na takšno vprašanje, ki je že vnaprej vsebovalo v sebi koncesijo, da se je tudi pri njem nekoliko razvila proletarska (sic!) razredna zavest, le ne tako globoko kakor pri drugih, je Gradnik lahko postregel z opisom bede, ki jo je trpel v mladosti. Vendar je Boršnikova, ko mu je spet vnaprej koncedirala, da je »takšno bedno življenje tudi globoko oblikovalo njegov socialni čut«, neizprosno dalje stikala za »vzroki, kako da se je [ta »socialni čut«] bolj razvil v pasivno sočustvovanje kakor pa v revolucionarnost« (prav tam). Tedaj se je Gradnik rade volje vdal temu prijateljskemu pritisku in je do neverjetnosti pretiral svoje mladostno zanimanje za socializem (če bi mu verjeli, bi bil dosegel v njem Cankarja, če ne že presegel!) ter poudaril —

pač dosti verjetnejše — »trenutke«, ko je bil »zaradi lastne bede, pomanjkanja v družini in zaslužnjevania kolonov [po slovenskih briških »veleposestnikih«!] ... tako ogorčen«, da se mu je »zazdelo nujno, vso to mizerijo končati, čeprav z nasiljem«. Zato si je bil sam kriv, da ga je zadelo še vprašanje — ki se nam zdi zgodovinsko nemogoče —: »Kako to, da se niste priključili socialističnemu gibanju?« (prav tam, str. 643). Tedaj je bil pritisnjen k steni in pravič ni imel nobene koncesije vnaprej!

To zadrego bi si bil prihranil le, če bi bil pripoved o svojem socialističnem zanimanju in revolucionarnih trenutkih v mladosti zaključil z odkritosrčno izpovedjo, ki bi se približno začela: A to so bili le bežni trenutki, ki — morda žal, a res — niso zapustili v meni globljih sledov...

Iz zadrege pa si je najprej skušal pomagati takole: »Predvsem zato ne, ker nisem bil politični bojevnik...« Toda saj ni bil vprašan po svoji politični ambiciji, marveč po svoji družbenopolitični usmerjenosti! A hitro se je osvestil, da je ponavadi najboljša obramba — napad, in je krivdo za svojo protisocialistično pozicijo prevrgel na — socialiste: »V drugi vrsti pa so me odbile metode in praksa goriških socialnih demokratov, zlasti to, da za narodnostna vprašanja, ki so bila za nas obmejne Slovence najbolj boleča, niso kazali prav nobenega razumevanja. Šele bivši masarykovci z Dermoto na čelu so v goriško socialistično gibanje zanesli tudi narodnostno problematiko. Pa to je bila le peščica intelektualcev ob »Naših zapiskih«, ki sem se jim literarno tudi jaz pridružil« (prav tam).

Od vsega tega Gradnikovega odgovora držita le prva in zadnja vrsta: res so ga odbili — goriški in vsakršni — socialni demokrati in res je kasneje bil sodelavec »Naših zapiskov«, toda ne na kakšni političnoidejni osnovi, kajti to je bilo v času, ko je bil »predsednik goriške Čitalnice, ki je združevala uradniško in trgovsko elito« (prav tam, str. 649). Priselitev dr. Antona Dermote v Gorico leta 1909 (ali 1908, a vsekakor po vstopu dr. Henrika Tume v socialnodemokratsko stranko) je po krivem predstavljena kot nekakšna prelomnica v goriškem socialističnem gibanju. To netočnost je Gradniku zavrnila že Marja Boršnik: »Zanj [t. j. za Henrika Tumo] vendar prav tako ne more veljati očitek, da ni imel razumevanja za narodnostno problematiko, le da je to v okviru internacionalne socialne demokracije drugače skušal reševati« (prav tam, str. 644). Koncedirala pa mu je, da je šele s to kasnejšo socialistično inteligenco (t. j. s Tumo in Dermoto) prišla v socialno demokracijo »narodnostna problematika«. Kako je bilo mogoče tako pozabiti na izredno intenzivno razpravljanje narodnostnega vprašanja, ki označuje prizadevanje Etbina Kristana vse od njegovega socialističnega nastopa leta 1896? To je bilo nekako za silo mogoče s previdno omejitvijo na »goriško socialistično gibanje«, toda kakor koli obračamo to »goriško« gibanje, katerega »metode in prakso« Gradnik tako obtožuje, ne najdemo drugega kakor — Josipa Kopača, ki je tista leta po Goriškem nastopal, ne da bi ga zaradi tega smeli razgllašati za »goriškega« socialnega demokrata. Saj je bil eden vodilnih slovenskih socialnih demokratov, prav iz centra tega gibanja, urednik njegovega osrednjega in edinega glasila »Rdečega prapora« — torej tudi ne samo tržaški socialni demokrat, čeprav je v tej svoji vodilni in sovodilni vlogi tedaj že sedem let živel v Trstu. Naslovitev Gradnikove obtožbe na »goriške« socialiste je potemtakem kriva. Pri majčkenu kritičnem pregledu se njegova obtožba pokaže kot obtožba slovenske socialne demokracije nasploh in trža-

ške posebej. In ta naj ne bi bila kazala »prav nobenega razumevanja za narodnostna vprašanja, ki so bila za nas obmejne Slovence najbolj boleča«? Gradnik je vzel »pars pro toto« pač edinole zategadelj, da bi zmanjšal svojo odgovornost za izrečeno obtožbo — anonimni »goriški« socialni demokratje bi si vsekakor težje našli zagovornikov — ne pa zato, da bi zmanjšal težo svoje obtožbe...

Na nadaljnje vprašanje Boršnikove — ki se nam zdi tudi socialno nemogoče —: »...peščica intelektualcev — ste rekli. Kaj pa s tamkajšnjim delavstvom niste našli nobenih stikov?« je namreč Gradnik — namesto, da bi bil kar priznal: Na to še pomislil nisem... — odgovoril napadalno: »Socialistično usmerjeno delavstvo je bilo v rokah ljudi, s katerimi ni bilo mogoče priti do sporazuma« in takoj prešel k prikazu shoda, ki ga je priredilo 8. septembra 1904 v Nabrežini Akademsko ferialno društvo Adrija in na Kopačev nastop na tem shodu.

Med petimi (ali šestimi) shodi, ki jih je to društvo priredilo ob počitnicah leta 1903 in 1904 z dnevnim redom »Slovensko šolstvo in ljudska izobrazba«, je gotovo nabrežinski edini političnozgodovinsko zanimiv, ker sta na njem zadela drug ob drugega narodnjaštvo in socializem tako ostro, da mu je sledila še časniška polemika med obema taboroma — s tem epilogom po petdesetih letih!

Nabrežina je bila s soslednjim Sv. Križem skupaj eden izmed izrazitih delavskih centrov na Slovenskem in največji takšen center na Slovenskem Goriškem. Bila je takrat edina pomembna slovenska socialistična postojanka v tej deželi; v Gorici je bila peščica slovenskih socialnih demokratov tako majhna, da je socialna demokracija imela povsem laški značaj in da so se še leta 1908, ko je dr. Henrik Tuma stopil v stranko, »italijanski socialisti začudili, da Slovenci sploh postanejo socialisti« (pismo Tume dr. Alojzu Kraigherju z dne 25. maja 1912, citirano v dopolnitvah k Tumovim spominom »Iz mojega življenja«, str. 443), in tudi v neposredni delavski okolici Gorice so bile socialistične skupine še šibke, malo strnjene in malo vplivne.

Drugače pa je bilo z nabrežinskimi »belimi kamenarji«, ki jih je Oton Župančič v svoji panorami slovenskega delovnega ljudstva v »Kovaški« uvrstil takoj za »črnci rudarji« in plavžarji. Okrog leta 1900 je bilo pri njih nekaj manj ko 40 podjetij s kamnolomi in klesarskimi delavnicami, število delavcev pa se je gibalo med 1500 in 2000. Kvalificirani klesarji (kamnoseki in likarji) so prihajali večinoma iz Furlanije, težaki kamnolomci pa so bili Kraševci, ne le iz obeh domačih vasi, marveč iz precej obširnega okoliša. V prej prosperirajočem kamnarstvu so po letu 1890 mezde rapidno padale. Delavskega odpora v začetku ni bilo. Delavci so bili še povsem nezavedni in nevedni ter so se zlahka dali zavajati v medsebojne pretepe in poboje — med Križani in Nabrežinci, zlasti pa med Slovenci in Italijani. Tako je po umoru avstrijske cesarice Elizabete, ki ga je leta 1898 izvršil neki laški anarhist, prišlo do pravih narodnjaških pogromov nad priseljenimi Italijani, da so v kraj poslali vojaštvo iz Gorice, več ko 200 slovenskih delavcev pa odpeljali v tržaške zapore. »Nihče od delavcev ni čital... Raztrgani, bosí poleti in često še pozimi... tudi praznične obleke poznalo je le malo delavcev... Delali so 15—16 ur na dan, pozimi z lučjo pri svečah, poleti pa od zore do mraka. Predrznost gospodarjev in delovodij je ob tem morala rasti in ni bilo nič

čudnega, ako so delavce tudi pretepali...» (Josip Marica: »Organizacija delavcev s kamnom« v »Naših zapiskih«, 1913, str. 368—369; tudi ostali podatki o delavskem gibanju v Nabrežini so povzeti po tem Maricovem prikazu, ki se je nadaljeval v isti reviji še leta 1914). Ti »beli sužnji« so bili povsem prepuščeni takšni svoji usodi, dokler jih ni pričela organizirati socialna demokracija — slovenska in italijanska. Leta 1897 ustanovljeno strokovno društvo klesarjev in likarjev je brž izvedlo prvo — dvodnevno — stavko z zahtevo po mezdi od kosa; nato je doseglo, da je okrajno glavarstvo prepovedalo delavcem imeti vajence na svoj račun (kar je bila posebna oblika izkoriščanja oziroma prevalitve izkoriščanja na najmanj odporni živelj) in skrajšalo delovnik na deset ur in pol. Na osnovi teh prvih pridobitev se je skupna delavska — slovensko-italijanska ali italijansko-slovenska — organizacija lepo razvijala, zlasti ko se je leta 1901 »pričela plodonosna agitacija sodruga Josipa Kopača«, čigar »živa beseda in organizatorična moč je imela velik uspeh« (isti v »Naših zapiskih«, 1914, str. 14). Proti Kopačevi agitaciji sta tedaj goriška narodnjaška voditelja Andrej Gabršček in dr. Karel Treo, poklicana pač od slovenskih podjetnikov, ki jih je tudi bilo nekaj, skušala vplivati na delavce, naj bi odjenjali od svojih zahtev po zvišanju mezd. Julija 1901 je strokovno društvo predložilo nove zahteve in po njih odklonitvi izvedlo šest tednov trajajočo uspešno stavko. Delovnik je bil skrajšan na deset ur v poletnih in na devet ur v štirih zimskih mesecih, mezde so bile zvišane in stroške za popravilo orodja so morali prevzeti podjetniki. Ta prva kolektivna pogodba je bila leta 1903 s sprejetim ultimatumom delavske organizacije zamenjana z novo, za delavstvo še ugodnejšo in sklenjeno za tri leta. A še pred potekom te triletné dobe so podjetniki (enotni ne glede na narodnost z eno samo izjemo tujca Hansa Wildija) 24. novembra 1904 pogodbo razdrli in vse klesarje izprli. Izprtje je trajalo celih 137 dni do 10. aprila 1905. To pa je bilo že po »Adrijinem« shodu in zato moramo na tem mestu pretrgati prikaz kamnarskega gibanja, ki so ga obiskale hude težave.

Na javni shod »Adrije« so poleg narodnjaškega občinstva prišli tudi nabrežinski delavci, kamnarji in nemara tudi prav tako organizirani železničarji — s svojim sindikalnim in političnim voditeljem Josipom Kopačem. Shod je izvolil narodnjaškega predsednika in — na Kopačev predlog — socialističnega podpredsednika. Govorila sta najprej dva »adrijaša«, in sicer Alojzij Gradnik o slovenskem šolstvu, Tomo Šorli pa o ljudski izobrazbi. Gradnikov govor je prinesla v celoti na uvodnem mestu »Gorica«, glasilo Gregorčičeve katoliškonarodne stranke (št. 74 z dne 13. septembra 1904). Za njima je nastopil Kopač, ki je objavil vsebino svojega govora kakor tudi pregled sledečih na diskusije v »Rdečem praporju« (št. 38 z dne 16. septembra in št. 39 z dne 23. septembra 1904). Poleg obeh referentov sta mu nato odgovarjala še Andrej Ipavec in Bogumil Vošnjak, podprl pa ga je na svoj način proti njim neki Höller, ki ni bil organiziran socialist, saj ga »Rdeči prapor« in Josip Marica označujeta kot gospoda. Ob ostrini nasprotja se stvarna debata ni mogla vzdržati do konca. Ko je Kopač še v drugo branil svoje in napadal nasprotno stališče, so jeli narodnjaki »razgrajati«; z enakim ravnanjem so jim povrnili socialisti ob zadnjem govoru Vošnjaka, od katerega so zaradi »zavijanja resnice« užaljeni zahtevali, naj konča, in se na Kopačev poziv odstranili (po navedbah »Edinosti«, »Soče« in »Omladine« je bilo socialistov okrog 50).

Iz svojega spomina je narekoval Gradnik Marji Boršnik o shodu in v zvezi z njim najprej tole: »V boju za slovensko šolstvo smo visokošolci na omenjenem shodu nastopili proti šovinističnemu italijanskemu magistratu, ki je porinil našo slovensko šolo v Gorici na skrajno mestno periferijo k Sv. Roku, v umazane, nehiigienske prostore bivše domobranske vojašnice. Naši socialni demokratje pa se za to niso prav nič zmenili; v zaščiti naših narodno-kulturnih interesov so na celi črti odrekli, ker so popuščali italijanskim socialistom, ki niso bili dosti manjši šoviniisti kakor njihovi nacionalistični sorojaki.«

To pa ni več samo obtožba, marveč je iz Gradnika pridrvela pravcata lavina, pod katero se znajdejo takratni slovenski socialni demokrati kar pokopani! Saj oni odgovarjajo ali vsaj soodgovarjajo skupaj s svojimi italijanskimi sodrugi za določeno šovinistično ravnanje goriškega magistrata! Vprašanje je le, kako pridejo prvi in drugi do te krivde ali sokrivde? Ali so bili goriški italijanski socialni demokrati nemara v kakšni zvezi s tem magistratom? Čim bi bila Boršnikova to vprašanje zastavila Gradniku, bi bili socialni demokratje še pravočasno rešeni, ker bi se bila vsa lavina na mah ustavila...

Pri tem nas je Gradnik odvedel precej daleč proč z nabrežinskega shoda, vendar tako, da tega niti opazili nismo, in da se nam še zdi, kakor da smo na njem — kajti takoj zatem nam predstavi Kopača — tako, kakor se mu je na shodu vtisnil v spomin...

Toda ostanimo z Gradnikom zaenkrat raje še malo izven Nabrežine — v Gorici, kamor nas je odvedel, in v Trstu, kamor ga povedemo mi!

Res je Gradnik na shodu omenil vprašanje slovenske mestne šole v Gorici pri Sv. Roku ali Podturnom, toda le kot enega izmed primerov, kako se slovensko šolstvo zapostavlja. Od skupnih 188 vrstic govora mu je posvetil res kar celih 27 vrst, vendar v njih nikakor ni bilo težišče govora in tudi ni moglo biti, ker vprašanje ni bilo sveže, aktualno! Dovolj obširno »izvirno poročilo« tržaške »Edinosti« (št. 253 z dne 11. septembra 1904) tega vprašanja sploh ne omenja, kar je umljivo, ker je bilo staro že osem let — medtem ko nam ga Gradnik servira tako, kakor da bi se bilo zgodilo pravkar, na večer pred nabrežinskim shodom... A v Gorici je bila vsaj ena slovenska mestna šola, čeprav na odročnem kraju in v neprimernih prostorih, in vrhu tega takšna, da so njeni, od magistrata plačevani učitelji po nalogu šolskega sveta morali poučevati tudi otroke v zasebni slovenski šoli »Šolskega doma« (»Gorica«, št. 76 z dne 20. septembra 1904), medtem ko tržaški šovinistični magistrat ni dal mnogo številnejšim slovenskim otrokom niti takšne slovenske šole v mestu (za razliko od vasi v pomerju mesta)! Tržaška krivica je sploh, zlasti pa še v Nabrežini, ki je toliko bližja Trstu kakor Gorici, pač mogla zbuhati večjo ogorčenost kakor manjša goriška krivica!

Vendar je od Gradnikove protisocialnodemokratske lavine le še ostala — obtožba, da se »naši socialni demokratje za to niso prav nič zmenili« in da »so v zaščiti naših narodnokulturnih interesov na celi črti odrekli, ker so popuščali italijanskim itd. itd.«

A ne glede na možnost Gradnikovega neupoštevnege umika, češ da je mislil na neke neugotovljive »goriške« socialiste, tudi od te njegove obtožbe ne ostane prav nič, če navedemo, da se je Josip Kopač na samem nabrežinskem shodu 8. septembra 1904 po poročilu nasprotne mu »Soče« (št. 73 z dne

10. septembra 1904), ki izključuje vsakršen dvom, »odločno izjavil za slovenske šole, za katere so tudi socialni demokrati pripravljeni vedno nastopiti in sicer radikalnejše nego narodnjaki«, da je bil prav tako nastopil za slovenske šole v imenu svoje stranke tudi pol leta prej na »javnem shodu političnega društva ‚Eдинosti‘ pri Sv. Ivanu v Trstu dne 27. marca 1904« (Eдинost, št. 95 z dne 2. aprila 1904), in poldrugi mesec kasneje prav tako na »manifestacijskem shodu za slovensko ljudsko šolo v Narodnem domu v Trstu dne 20. novembra 1904« (Eдинost, št. 525 do 526 z dne 21. do 24. novembra 1904), kjer »je v imenu svoje stranke predložil še eno isto tako oestro resolucijo« in je voditelj tržaških narodnjakov Otokar Rybař shodu »priporočil obe resoluciji«. Navedimo to Kopačevo resolucijo, ki sta jo v celoti objavila »Eдинost« (št. 524 z dne 22. novembra 1904) in »Rdeči prapor« (št. 48 z dne 25. novembra 1904):

»Jugoslovanski socialnodemokratski proletariat v Trstu sklene z ozirom na temeljne nazore socialnodemokratske stranke glede dosege ljudskih in srednjih šol s slovenskim učnim jezikom v Trstu sledeče:

Socialnodemokratska stranka je mednarodna stranka, ona obsoja prepoved naroda prav tako, kakor obsoja one po rojstvu in rodu, ter priznava vsakemu narodu jednake pravice v vsakem oziru. V tem, ko to konstatira, izjavlja obenem najodločnejši protest proti šovinistični nacionalni borbi, ki ima svoj izrastek [= izvor?] v vladajočem avstrijskem sistemu.

Uvažujé, da tvori slovenski živelj v Trstu veliko [= znatno] manjšino prebivalstva, katero se neopravičeno prezira, izraža tržaški socialnodemokratski proletariat na narodu v tem kulturnem boju svojo simpatijo in pomoč.

Ozira se na temelje strankinega programa zahteva, da mora biti šola obvezna, brezplačna, svetna in da mora ustrezati potrebam in razvoju posamičnih narodov; da dobivajo učenci učila sploh ter da se otroci ljudskih šol in oni na višjih učnih zavodih, ki so sposobni za daljnjo izobrazbo, prehranjajo zastoj.

Mednarodni socialnodemokratski tržaški proletariat je pripravljen napeti vso svojo silo, da pomore brezpravni manjšini tržaškega prebivalstva doseči kulturna sredstva, ki služijo v to svrhu in so za izobrazbo neobhodno potrebna.

Naj zdaj odkrije, kdor more, še kakšno sled »odrekanja na celi črti!! v zaščito naših narodnokulturnih interesov«, na kakšno sled »popuščanja [takšnim] italijanskim socialistom, ki niso bili dosti manjši šoviniisti kakor njihovi nacionalistični sorojaki! Gradnik je za takšne proglasil kratkoma vse italijanske socialiste! Mar mu je dejstva, da so morali vsaj v Trstu številni takšni »socialisti« italijansko socialistično stranko zapuščati...

A vrnimo se po tem izprehodu v Trst za poldrugi mesec nazaj v Nabrežino. Takole nam Gradnik predstavi Josipa Kopača na tem shodu, in sicer ga pritakne neposredno k svoji, medtem že razpršeni lavini: »Še danes ga vidim, sodruga Kopača, kako se na tem shodu treplje po trebuhu: ‚Kaj narodnost! Kaj domovina! In vi mladi gospodje akademikarji ne veste povedati nič novega?! Trebuh — tu je naša domovina! Zelodec — tu je naša narodnost!« (Nova obzorja 1953, str. 644). Tako živo je Gradnik podal tisto, kar je po njegovem tedanjem — in še danes živem — vtisu bilo — moralno in politično — jedro Kopačevega govora. Posrečilo se mu je — očitno brez truda — da

je vso odurnost tega govora in nastopa kar najučinkoviteje zgostil v treh vrsticah.

Josip Kopač je bil tedaj že dobrih deset let eden najaktivnejših slovenskih socialnodemokratskih, zlasti sindikalnih organizatorjev. Idejno se je res držal bolj primitivnih izročil socialne demokracije in je zaostajal za političnoidejnim razvojem svoje stranke. Toda v petih kratkih Gradnikovih stavkih zajeta vsebina Kopačevega govora je vendarle — karikatura. Kopač je v Nabrežini lahko — kakor bomo še videli — izrekel tudi približno takšne vzklike in vendar z njimi ni izrazil bistveno drugih misli, kakor jih je Ivan Cankar v predavanju »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura« z besedami, da »trobojnica ni ne edina ne poglavitna reč, temveč da pride najprej telesni blagor in potem šele narodna slovesnost«!

Ta smisel pa je Gradnik skoraj popolnoma zabrisal. Niti daleč tako ni zabrisan v naslednji glosi »Soče (št. 73 z dne 10. septembra 1904): »Polenta, polenta, altrochè narod', to je bil smisel [Kopačevega] govora...« Kakopak, ljudstvu je bilo do polente, ker je ni imelo dovolj, sitemu »narodu« pa ni bilo do ljudstva, ki se je zaradi svojega boja za kruh ali — če že hočete — za polento izvijalo izpod trobojnice. Kdor še meni, da je Cankar pretiraval, tu prav lahko spozna, da se je motil!

Takratni socializem je moral postavljati socialni, razredni moment nad narodnostnega — »želodec«, ki je slabo hranil žuljeve roke, nad »jezik«, ki je bolje skrbel za meščansko inteligenco navzlic zapostavljenosti njenega naroda! To basen o »želodecu« in »jeziku« najdemo že v prvem in dokaj bornem časniškem glasniku ljudskih teženj pri nas, v »Ljudskem glasu« Suhadobnika in Haderlapa (I, št. 10 z dne 1. septembra 1882): »V vseh časnikih, ki za gospodo pišejo, se ne najde družega, ko 'jezik' in 'jezik' pa zopet 'jezik'. Človeško telo pa ne obstoji samo iz jezika, ampak tudi iz želodca, in ta je še najbolj važen, ker želodec preživi vse druge ude telesa. Za želodec pa ti časniki nič ne pišejo, ker so njih patroni s tem že preskrbljeni, za drugo ljudstvo se pa ne brigajo. Za revne stanove je pa želodec prva stvar...« A člankar »Ljudskega glasu« se ni zadovoljil zgolj s pojasnilom, zakaj se siti »narod« ne meni za želodec, ampak je skušal pojasniti tudi, zakaj se toliko žene za jezik: »Ljudstvo samo je že sito teh prepirov za jezik; saj nemški kmet in rokodelc nema nič od tega, če se Slovanom jezikovne pravice krati, če se jim vsiljuje nemščina v šole in uradnije; to je dobiček le za nemško inteligenco, katera s tem pridobi več delokroga... Da bi pa kmetu in obrtniku stanje olajšala, na to nemška inteligenca tako malo misli kakor slovanska. Tudi slovanska inteligenca ima le svoj delokrog v očeh, ter si ga skuša razširiti.« Kdor si pokliče v spomin značaj takratnih narodnostnih bojov v Avstriji, ki so res bili skoraj izključno le »prepiri za jezik« in za — mesta, bo brž priznal, da je ta pojasnitev, kakor je nepopolna, vendarle držala.

Takšna pojasnitev pa je bila hkrati tudi sprejemljiv odgovor na narodnostna vprašanja, kakor so se takrat zastavljala, za stranko, ki je skušala združiti v enoto delavstvo vseh narodov v državi, t. j. za socialno demokracijo. Ta je morala poudarjati tisto, kar je spajalo delavce raznih narodnosti — njihovo socialno stanje in boj za njegovo izboljšanje; ustvarjajoč njihovo mednarodno solidarnost, je odklanjala vsakršno sovraštvo do drugih narodnosti, ki je bilo videti z vidika nacionalne solidarnosti »obvezno«! V sleher-

nem prizadevanju, da bi delavce socialno osvestili, so socialistični agitatorji tiste dobe zadeli ob narodnjaške predsodke in jih odganjali, kakor so vedeli in znali — tudi s prenapetim zanikanjem slehernega pomena narodnosti pripadnosti.

Brez posebnega vživetja v povsem drugačne pogoje te pretekle dobe dandanes ne more biti umljivo nasprotstvo med narodnjaštvom in socializmom, ki se je tako ostro izražalo v antitezi med »jezikom« in »želodcem«. A prav takšno formulacijo nasprotstva je narodnjaštvo rado sprejemalo, ker se je ravno v njej čutilo neskončno vzvišeno nad socializmom. Koroški narodnjak France Grafenauer, ki je imel pred seboj na svojem, koroškem terenu le socialne demokrate, ki so bili slovenski le še nekoliko po jeziku, sicer pa v vsem nemški (za kar pa ni bila slovenska socialna demokracija prav nič odgovorna!), je zapisal leta 1907 (»Svoboda, Mesečnik Slovenske Koroške«, IV, 1951, str. 201): »Za življenje telesa se bori tudi žival [sic!]. Človeku pa vlada duša, katere trobenta [sic!] je jezik...« Gradnik pa je, stojč nasproti slovenskim socialnim demokratom na Primorskem, ki so z vso svojo dejavnostjo za delavski živelj v deželi krepko afirmirali slovenstvo v njem, vzkliknil Marji Boršnik: »Predstavljajte si, kako je to [Kopačevo odklanjanje narodnjaštva] moralo zaboleti nas mlade idealiste, ki nam je bilo bistveno le delo za narod, za njegovo izobrazbo in razvoj!« (Nova obzorja 1953, str. 644). Ves »idealizem«, vsa morala, vse delo za narod, za njegovo izobrazbo in razvoj je potemtakem bilo na strani narodnjaštva; na drugi strani, na strani socializma pa ni bilo drugega ko moralno nizka požrešnost... »belih kame-narjev... nosačev iz luke tržaške... briških kolonov... vseh, ki poznajo otiske zapestnic-spon«... Teh Gradnik vendar ni imel v mislih, marveč le Kopača in druge socialnodemokratske agitatorje!? A ravno v tem grmu tiči zajec: Če bi jih imel pred očmi, potem ne bi bil mogel Kopača in socializem doživeti tako! Potem bi se mu bilo posvetilo, da delavsko vprašanje nikakor ni zgolj »želodčno« vprašanje, ampak da je vprav zaradi tega, ker je »želodčno«, hkrati tudi kulturno in narodnostno. Želodčno lakoto delavstva je namreč nujno, po sebi umljivo spremljala tudi kulturna! Da te okolnosti Gradnik ni opazil, čeprav je — po svojem zatrevanju — dotlej spremljal razvoj socializma in delavskega gibanja, je pripisati le njegovi popolni narodnjaški slepoti...

Na nabrežinskem shodu je za odgovori štirih »adrijašev« Kopaču nastopil »tudi neki g[ospod] Höller iz Nabrežine s svojimi nazori o bodočnosti akademikov, ki bodo vsi ljudstvo kljub lepim besedam v poznejšem življenju izkoriščali«. Tako je poročala »Soča«, medtem ko je »Rdeči prapor« Höllerjeva izvajanja povzel takole: »Vi ste učeni, na razpotju ste, ko stopi človek v življenje. Nekateri bodele postali profesorji, drugi inženirji, in zopet drugi odvetniki, ki bodejo revno ljudstvo ravno tako odirali, kakor ga odirajo dosedanj. Iz vaših govorov je razvidno, da nimate pojma, kaj ljudstvu manjka in kako se mu bi pomagalo.« Ta ugotovitev je žela »burno pritrevanje« prisotnih delavcev. Höllerjev napad je bil »adrijašem« gotovo hudo neprijeten, le niso ga hoteli vzeti resno. »Mož [Höller]«, je pisala »Soča«, »hodi okoli v dolgem haveloku in opankah ter gologlav z dolgimi neostriženimi lasmi in brado ter živi življenje naravnega človeka. Vsakdo more njegove nazore spoštovati, saj se mu vidi, da je o njih prepričan! Zaradi tega se tudi teh nikdo ni taknil. Ko pa je Kopač drugič nastopil... posluševal se izmišljotin in zavijanj... so ga akademiki vsakokrat z mejklici

prijeli za besedo, da laže in zavija ... Ni jim treba biti žal, da so se poskusili z gl'ospodom] Kopačem, ki na stroške gladnih delavcev živi, pa si upa drugim očitati, da delavce odirajo.« Končno vendarle majčkeno priznanje, da izven narodnjaškega sveta »jezika« obstoji tudi še svet — »želodca«, toda v kakšni zvezi! V političnem boju narodnjakov zoper Kopača in socialno demokracijo kajpada ni bilo mesta za kakšno priznanje, da so Kopačevi nazori tudi spoštovanja vredno prepričanje. In vendar je Kopač le z drugimi besedami ugotavljal isti prepad med narodnjaško inteligenco in delovnim ljudstvom, kakor ga je politično nenevarni »naravni človek« Höller. Da pa ta mož ne bo videti preveč »naraven« in tuj svetu, naj omenimo še to, da je bil nekaj mesecev kasneje na čelu akcije za ustanovitev prosvetnega društva »Javna ljudska knjižnica v Nabrežini«, v katerem so sodelovali socialistični delavci in nekateri — vsekakor od Gradnika naprednejši — »adrijaši« in ki je vrsto let uspešno vršilo svojo prosvetno nalogo tako s knjižnico kakor tudi s predavanji (Naši zapiski, 1914, str. 128/129).

Ko je Gradnik brez zadržka in do konca izpovedal svojo obtožbo socialne demokracije in Josipa Kopača, pa je dodal: »Danes, po tolikih letih, gledam na vso reč drugače in tudi Kopača razumem.« Kakšen smisel naj ima ta izjava, pritaknjena k popolnoma izpričanemu nerazumevanju »vse reči«? Ali ni to vendarle preklic vse njegove obtožbe? Niti najmanj ne preklic, marveč le izraz njegove želje, da zanjo ne bi rad danes odgovarjal, čeprav jo vzdržuje — to je razvidno iz vsega, kar je dejal pred tem dodatkom, kakor tudi iz tistega, kar mu sledi: »Veliko mi je pomagal Cankar, da sem doumel, da tudi Kopač spada med tiste prve delavske voditelje, katerih velika zasluga je, da se je pričelo naše zapostavljeno delavstvo sebe samega zavedati in organizirati. Bil je pač vztrajen zagovornik delavskih pravic, boril se je za njihovo »pravično krušno stvar«, nihče pa ni mogel od njega, nekdanjega preprostega železničarja, pričakovati tolikšne ideološke razgledanosti, da bi mogel on dati delavski organizaciji politično vsebino. Tudi goriško delavstvo je bilo v svojem prvem razvojnem štadiju osamljeno, navezano na svoje lastne moči. Občutno mu je manjkalo ideološkega vodstva iz vrst inteligentov. Od tod njihova omejenost na stanovske zadeve, ki jo Cankar tako dobro označuje: »Stranka ni videla naroda.« Ta hkrati priznavna in kritična sodba o naši socialni demokraciji je le (Gradnikova ali — verjetneje — Marje Boršnik) parafraza znanih Cankarjevih izvajanj v »Očiščenju in pomlajenju«. Sami po sebi ji ne moremo stvarno prav nič ugovarjati. Toda v tej zvezi je uporabljena tako, da ne samo pušča nedotaknjeno Gradnikovo obtožbo socialne demokracije, marveč jo celó s svojo kritično platjo nekako potrjuje, češ da je Cankar — precej pozno sicer, a vendarle — sledil v negativni oceni socialne demokracije — narodnjaštvu in Gradniku! S takšnim postopkom so Cankarjeve politične izjave v prid socialni demokraciji in proti narodnjaštvu iz let 1907 do 1915 odrinjene v stran, kakor da bi bile izraz njegove začasne zablude, in je prezrta vsa velika razlika med obdobjem, v katerem so bile izrečene in v katerem se je vršil n. pr. tudi nabrežinski shod, ter petnajst let kasnejšo, precej drugačno situacijo »očiščenja in pomlajenja« slovenske politike — situacijo v prvi svetovni vojni, na večer pred razpadom Avstrije, ko se je nasprotstvo med narodnjaštvom in socializmom nenadoma ublažilo. V pogojih nastopajočega revolucionarnega vala, ki ga je prožila prva svetovna vojna in zlasti vpliv ruske

revolucije, se je skušala tudi slovenska meščanska politika demokratično preorientirati in se je tedaj naglo dvignila iz nekdanje drobtinčarske narodnjaške omejenosti. Cankar je bistro ugotovil očitno zaostajanje socialne demokracije za vsem tem razvojem, kakor je demokratično preobleko slovenskega meščanstva sprejel gotovo s premajhnimi pridržki. Vendar njegov sprejem tega »očiščenja in pomlajenja« nikakor ni bil kakšen preklic njegovega nekdanjega odklanjanja narodnjaštva!

A vrnimo se spet za petnajst let nazaj: S Kopačevim zavračanjem narodnjaške »ljubezni do domovine« na nabrežinskem shodu leta 1904 (ne 1918!) se Ivan Cankar v bistvu ne bi bil razhajal, čeprav bi se bil zavedal, da se preudarnejši in od Kopača bolj izobražen socialnodemokratski govornik in pisec tiste dobe ne bi bil dal zavesti do takšnih prenapetosti v izrazu. Kakšen pa je videti ta »inkriminirani« del Kopačevega govora v njegovem lastnem poročilu?

Kopač je izhajal iz izjave predgovornika Toma Šorlija, da so Slovenci reven narod, in zastavil »adrijašem« vprašanje: »Čemu se pa naslanjate na mogotce in bogataše? Ni li socialnodemokratična stranka zastopnica revnega ljudstva? Če ste res revni, potem v stranko zvani ([? morda = z nami!]). In ako tega ne storite, ljudstvo osleparite, ker ga zavajate na druga pota in mirno gledate, kako se vsako leto na tisoče in tisoče revnih slovenskih kmetov v Ameriko in na Nemško, ja v vse dele sveta izseljuje — narodni živelj pogubljuje.« Tako je Kopač zavrnil Gradnikovo zgolj narodno-obrambno tezo, da »se krči od leta do leta naše število, osobito na Koroškem in Štajerskem« le zaradi uspehov potujočevalnih šol, in očitil »mladi gospodi«, da — kakor »je učenac« — »vzrokov ljudske bede ne pozna«. »Tukaj«, je upravičeno opozarjal, »ne zadostuje samo razsajanje proti drugi narodnosti, ampak ekonomične razmere, v katerih ljudstvo živi, je treba študirati, ako hočete vzroke najti.« In na tem mestu je Kopač vzkliknil: »Kaj je slovenskemu proletarcu domovina mari — v kateri mora s svojci vred pomanjkanje trpeti — stradati.« Te besede so pač bile le — protinarodnjaško — opozorilo tistih, ki so jim hujše gmotne skrbi neznane, na socialno bedo delavstva in nimajo niti sledu ciničnega prizvoka, zvencečega v Gradnikovem sprejemniku še po petdesetih letih!

Pri svoji »protidomovinski« tezi se je Kopač pač dalj zadržal, kakor pa je o tem poročal, in mu je »Soča« v polemičnem članku »G[ospod] Kopač in naši akademiki« (št. 78 z dne 28. septembra 1904), med drugim tudi zaradi tega očitala, da »je znal dati v poročilu svojemu govoru precej drugačno lice«. O njegovem »protidomovinstvu« pa navaja le, da »je spominjal sodruge na to, da na Caharijevemu dvorišču [kjer se je shod vršil] niso doma, ako ne pijejo, da niso tudi nikjer drugod doma, ako ne plačajo, da oni sploh nimajo domovine, govoril je o žuljih in želodeu...« V podobna duhovičenja je zajadral Kopač tudi v svojem odgovoru na »Sočino« polemiko (»Akademične polemike«, Rdeči prapor št. 41 z dne 7. oktobra 1904). Zatrjevanje »gospodov akademičarjev«, da so prišli v Nabrežino zato, »da tam obrazložijo cilje, po katerih mora stremeti vsak pravi Slovenec, da mu bo na lastni zemlji boljše, in da se slovenski narod razvije v krepak narod, ki bo kos svoji nalogi na svoji zemlji, in ki bo zmožen braniti se tujemu navalu«, Kopač prav dlakocepsko pretolmači, da je potemtakem po njihovem pravi Slovenec le »tisti, ki ima lastno zemljo [t. j. = zemljišče!]*«*, kajti »kdor je

nima, ne more stremeti za tem, da bi mu bilo na lastni zemlji bolje. »Ljubiti rodno zemljo« šteje med »bedaste patriotične fraze, ki so jih vsi trezni ljudje že do grla siti[!]«, saj »nas ni rodila nobena zemlja, temveč živa mati«. Nekaj idejnega smisla pa je vsekakor v nadaljnjem stavku: »Ljubezen do ljudi se nam zdi tisočkrat več vredna, kakor vsa vaša puhla ljubezen do 'rodne' zemlje, do 'domovine', katero so 'pravi' Slovenci, 'pravi' Italijani in 'pravi' Kitajci parcelirali [t.j. ljudstvu, kolonom itd. odvzeli].« In v tej zvezi Kopač prav besno vzklikne: »Da, da, da, ljubezen do domovine je fraza, pa kričite anathema, kolikor hočete.« Ob takšni in podobnih Kopačevih izjavah lahko — brez narodnjaškega zgražanja — stvarno kritično pribijemo, da je v polemični vročici presegel mero in streljal preko cilja, ko je tako v sebi zatiral vsakršno izražanje narodnostnega čustva, ki mu seveda nikakor ni bilo tuje, in tako skušal odvrniti tudi najmanjšo možnost, da bi ga to čustvo vendarle vezalo z — narodnjaštvom. Po starem — in že tedaj zastarelem — izročilu, ki se mu Kopač ni znal izviti, se je vsak avstrijski socialni demokrat moral umikati Karibdi nacionalizma, pa čeprav bi se pri tem vrgel v naročje Scili anacionalizma. Že vrsto let pa je šla razvojna tendenca od tega izročila proč v nasprotno smer. Saj so se že do leta 1896 ustanovile socialnodemokratske stranke po narodnostih v okviru skupne socialnodemokratske stranke Avstrije, ki je nato na svojem VII. kongresu v Brnu leta 1899 sprejela program narodnostne federalizacije države. Dr. Dragotin Lončar, ki se je prvi od slovenskih masarykovcev pogumno podal v »neyavno« bližino socialne demokracije, je v svojem predavanju »Narodnost, mednarodnost in delavstvo«, ki ga je imel dobrega pol leta po nabrežinskem shodu v tržaškem »Ljudskem odru«, razložil ta proces takole: »Mednarodnost delavstva ima svoj razvoj. Svoje dni kozmopolitizem, nekakšna meglena človečnost brez krvi in mesa [= Pernerstorferjeva krilatica o »der fleisch- und blutlose Internationalismus«] — to je bilo in ni več. Delavstvo napreduje in stopnjema prihaja k umevanju vseh kulturnih sil, torej tudi narodnosti. Delavstvo je po svoji taktiki mednarodno, ni pa breznarodno ali protinarodno. Narodnost in mednarodnost se dopolnjujeta. Médnarodnost priznava narodnost, ni proti nobeni narodnosti, nastopa pa proti narodnemu šovinizmu. Narodna avtonomija je logična posledica mednarodnega naziranja« (Rdeči prapor, št. 25 z dne 23. junija 1905). In v tej smeri je bila že dotlej tudi slovenska socialna demokracija napravila dobršen kos poti zlasti po prizadevanju svojega poglavitnega ideologa Etbina Kristana od vsega začetka njegovega nastopanja, t.j. od leta 1896 dalje. Če bi bil Etbin Kristan mogel ostati v uredništvu »Rdečega prapora«, t.j. če ga ne bi bila beda njegove stranke prisilila, da je takrat že nekaj let živel na Dunaju, takšna Kopačeva »protidomovinska« izvajanja ne bi bila v njem objavljena. Brez idejne pomoči Etbina Kristana pa bi bil Kopač sposoben, da bi prav tako, kakor je umljivo zavrnil Gradnikovo »beganje s slovansko vzajemnostjo, ki visi v zraku, ki nima nikakršne realne podlage«, kot »absurdno«, napadel tudi jugoslovansko idejo, kolikor bi jo bil mogel takrat izraziti kateri od narodnradikalnih študentov ločeno od slovanske vzajemnosti (kar seveda še ni bilo mogoče!) — to se pravi idejo, ki ji je vprav Etbin Kristan upravičeno posvečal v vsej svoji socialistični dejavnosti že dotlej tako izjemno pozornost! Kopač res še ni bil zlezal iz svoje stare kože... Ko je Etbin Kristan jeseni 1905 spet prevzel uredništvo »Rdečega

prapora«, ki se je takrat preselil v Ljubljano, je tržaška »Edinost« (št. 296 z dne 26. oktobra 1905) z zadovoljstvom ugotovila, kako ugodno se je v tem listu spremenil »način razpravljanja o narodnem vprašanju«: »Tiste odurnosti, ki je nekdaj a priori odklanjala vse, kar je bilo v kaki relaciji s pojmom narodnosti — te [Kopačeve] odurnosti in ekskluzivnosti ni več...«

Toda Kopačeve »protidomovinske« prenapetosti niso bile drugega kakor — res precej hreščéča — spremljava drugih momentov njegovega govora in sledeče mu polemike. Če tem ne bi posvetili pozornosti, bi bila zgodovinska slika nabrežinskega shoda in nasprotja med narodnjaštvom in socializmom bistveno okrnjena.

Kopač je svoj govor začel takole: »Z veseljem smo se shodu odzvali, na katerem se ima razpravljati toliko važno vprašanje, vprašanje šolstva. Ali vsebina govorov nas ni nikakor zadostila [= zadovoljila], obratno — naravnost razočarala. Mladi akademiki [ali »akademikarji«, kakor se spominja Gradnik] nam niso nič drugega povedali kakor to, kar smo že iz ust starih doktorjev slišali.« To Kopačevo razočaranje je imelo svoje ozadje, ki ga je tudi treba razkriti. »Počakajmo,« je Kopač v svoji polemiki po shodu zaklical »adrijašem«, »da napravite izpite, pa bomo videli, koliko se boste razlikovali od tistih, ki so pred desetimi ali dvajsetimi leti nosili mačka za domovino domov.« Bilo je to v letu javnega nastopa tako imenovanega »narodnoradikalnega« študentskega gibanja, katerega začetki segajo nekaj let nazaj (do 1901) in ki je bilo reformno usmerjeno tako glede na študentsko izživljanje v smeri samoizobraževanja namesto krokanja in dvobojevanja, kakor tudi glede na politično delo doma. »... In mlada garda napredne stranke se je očitno spuntala... Cilj vsega nehanja te mladine je bil, da osveži staro napredno stranko, jo poglobi, oplodi z novimi idejami ter da jo iz čitalnic in iz gostilniških »extrazimmrov« presadi v široki narod sam.« Takó je to mladino označil deset let kasneje Ivan Cankar (Kako sem postal socialist). Takrat — leta 1904, — pa je njen »punt« umljivo lahko budil raznotere nade. Saj je n. pr. voditelj te mladine Gregor Žerjav, kasnejši voditelj slovenske liberalne buržoazije, v uvodniku prve številke »Omladine«, ki je izšla v aprilu 1904, razglašal takšne demokratične misli, da »si narodna in socialna ideja medsebojno ne nasprotujeta... ampak se močno spopolnjujeta« in pa: »Tako je tudi na Slovenskem. Da imamo borbo za narodni obstanek, tega ni treba poudarjati. A da imamo tudi svoja socialna vprašanja, na to se nam zdi vredno posebej opozarjati. Samo propad našega kmetijskega stanu, kjer je emigracija tako jasen simptom, pa naš bolesten prehod v industrializem, ki mu dajemo Slovenci le najnižje delavstvo, sta eklatantna dokaza, kako globoke rane nam je zasekal gospodarski razvoj zadnjega stoletja, da imamo tudi mi pereča socialna vprašanja, ki jih mora vsakdo že na prvi hip spoznati na ravnotako pereča narodna vprašanja, saj tvorijo prizadeti sloji velikansko večino našega naroda« (Omladina I, 1904/05, str. 1/2). Takšno novo stališče akademične mladine bi bil Kopač naravnost prisiljen pozdraviti in brezdvomno bi tudi zelo »burno pritrdjevanje« nabrežinskih kamnarjev in železničarjev! Toda goriškim »adrijašem« (ki so svoje društvo ustanovili že 9. avgusta 1901, ne pa šele 1902, kakor meni Gradnik), je bilo takšno ali celo vsakršno upoštevanje socialne ideje še povsem tuje, da se prav v ničemer niso znali oddaljiti od starega narodnjaštva. Res je, da je bilo v resnici tuje tudi celotnemu narodnoradikalnemu

gibanju in posebej še Žerjavu samemu. Tu je končno bila osnova za poznejši odhod masarykovcev od vsega jalovega pomlajevanja liberalne stranke k socialni demokraciji! »Vem natanko,« pravi Ivan Cankar, »da so bili ti mladi ljudje, razen par štrebarjev, plemeniti idealisti, ki so zares želeli svojemu narodu vse najboljše. Ali sama plemenitost v misli in volji ne zaleže, kjer ni drugih, trdnejših temeljev, kjer vsled pomanjkanja šolske in domače izobrazbe ni obilo znanja, izkustva pa nič. Vse početje te mladine ni bilo spet nič drugega, nego malo krepkejši živioklic...« (prav tam). A še tega Kopač v Nabrežini »adrijašem« ni mogel priznati, saj so se na vsej črti ognili vsakršni kritiki dotedanje narodnjaške politike! A preden pristopimo k tej zadnji točki Kopačevega govora, naj pribijemo le še dejstvo, da tista študentska generacija nasploh še ni bila pripravljena, tvegati kaj od svoje bodoče uradniške in podobne kariere ali tudi samo od njej ustreznega položaja v meščanski — ali če hočete — »elitni« družbi... Njen »idealizem« se je gibal v zelo tesnih mejah, če ga vzporedimo z »idealizmom« preporodovske generacije, ki je nastopila v spremenjenih pogojih nepolno desetletje kasneje in katere znaten del je bil že zaradi tega čisto drugače sposoben razumeti sorodni ji »idealizem« revolucionarne mladine med obema vojnama.

Po poročilu »Edinosti« je Kopač med drugim dejal: »Biti obenem ljubček vlade in zastopnik ljudstva, to ni možno,« in je »priporočal radikalno taktiko, katera edina vodi do uspeha«. Temu političnemu delu svojega govora je dal Kopač poudarek tako v začetku kakor tudi v zaključku svojega govora. Najprej je povedal, zakaj mu je tako zastavljeno geslo »adrijašev« — »Šol nam dajte!« le »stara fraza, katero slovenski odvetniki že dvajset let prežvekujejo: »Kdo naj vam šole da? Mar naj vam mi šole preskrbimo?... Kaj so pa tržaški Slovenci od tedaj za slovenske šole storili? So kako akcijo izvršili, ali vsaj poskusili jo izvršiti? ... kaj hočete, da se bode vlada krotkih Slovencev, ki pošiljajo vladi in cesarju udanostne brzozjavke, bala?... Ali niso slovenski poslanci najbolj servilni, ki se ob vsaki priložnosti ministrom uklanjajo in vladi brez koncesij enormne vsote iz ljudskega premoženja darujejo za militarizem...« A zaključil je svoj govor z besedami, da nobeden njegovih predgovornikov ni zmogel pokazati poti, ki pelje do realiziranja slovenskih šol. Slovensko šolstvo bode toliko časa zanemarjeno ostalo, dokler bodo slovenski poslanci svoje dolžnosti zanemarjali.« Da so na shodu navzoči delavci tudi te besede »burno odobraval«, je po sebi umljivo. Značilno pa je bilo, da »narodnoradikalni« Kopačevi nasprotniki niso bili s to kritiko prav nič zadovoljni in so »vsi štirje«, ki so za njim nastopili — po Kopačevem poročilu — »pripovedovali, da se s skromno taktiko več nego z razgrajanjem doseže«. »Omladina«, njihovo pravo glasilo, je v svojem kratkem poročilu o shodu zapisala o Kopaču, da je »ironiziral narodnovzbujevalno delo Adrijašev in njihovo agitacijo za slovensko šolstvo, sam pa seve ni navedel boljše taktike« (I, št. 7 od oktobra 1904, str. 107).

Tu nikakor ni šlo zgolj za običajno politično agitacijo brez globljega smisla, marveč za misel boja namesto beraškega moledovanja, ki jo je mogla v tedanji slovenski politiki zastopati edinole socialna demokracija! V istem smislu je bil neki slovenski socialni demokrat istega leta 1904 v »Naših zapiskih« (II., št. 2, str. 19/20) ob »ukrepih« slovenske državnoborske delegacije proti odpravi dotedanje enake pravice slovensčine v koroškem pravosodju — t. j. ob interpelaciji na ministrskega predsednika dr. Kör-

berja in ob priprošnji koroški deputaciji k prav temu predsedniku, ki je bil interpelante krepko zavrnil — ugotovil »popoln bankrot slovenske meščanske politike« in vprašal: »Kdo nam bo kaj dal, če se sami ne ganemo? Kdo nam bo pomagal? Slovenska delegacija na Dunaju odgovarja: Vladal... To je tista nesrečna politika, ki jo je začel Bleiweis in katere si brez beraške torbe ne moremo predstavljati...«

Za takšno ali kakršno koli že protivladno politično nastopanje, h kakršnemu so jih skušali gnati socialni demokratje, kajpak narodnjaki in njihova takratna mladina niso imeli najmanjšega nagnjenja. Na takšni osnovi res Gradniku in tovarišem »ni bilo mogoče priti do sporazuma« s Kopačem in sodrugil!

Tako bi bili pojasnjeni vsi za politično zgodovino pomembnejši momenti nabrežinskega shoda. Dokumentacije o njih je na pretek, a morali smo se na tem mestu seveda omejiti.

Če Gradnik ne bi bil prišel s svojimi »goriškimi« protisocialnodemokratskimi čenčami, začenši s šolo pri Sv. Roku ali Podturnom, s katero socialni demokrati niso bili niti v najmanjši zvezi, do zaključne karikature Kopačevega govora, marveč bi bil brez tega razložil, da mu je bil takratni in kasnejši socializem docela tuj zaradi svojega internacionalizma, ki ga je včasih, kakor v Kopačevem govoru v Nabrežini, spominjal kar na anacionalizem ali nacionalni nihilizem, tedaj bi mu prav nič ne ugovarjali. Zaradi tega, ker se je naša socialna demokracija nekoliko počasi — kakor smo videli — otesala tega izročila in bila v toliko sokriva, da je socializem pri Slovencih rastel kot rahitično dete, pa seveda narodnjaštvo nikakor ni bilo upravičeno, da je metalo to dete čez domači prag! Ko pa se je Gradnik po petdesetih letih lotil spet tega narodnjaškega posla, ni mogoče, da bi pustili njegovo netočno sliko o nasprotstvu med narodnjaštvom in socializmom nepopravljeno. Gradnik si je bil med dvema družbenopolitičnima taboroma izbral — recimo, da je bilo to leta 1904 — ekskluzivno (vsaj proti socializmu) — narodnjaštvo in je pri njem krčevito vztrajal do dandanašnjih dni. Ni se dal poučiti od svojega tedanjega ožjega znanca, levomeščanskega publicista dr. Vladimirja Knafliča, ki je pred več ko štiridesetimi leti prav o tem, kar se je bilo Gradniku tako globoko zapičilo na nabrežinskem shodu, zapisal: »Do pred kratkim je še bila [naša socialna demokracija] sekta, brez intelektualcev, in ni daleč oni čas, ko so naši rudarji in kovači splošno govorili: Ne jezik, želodec je glavno... Toda to vendar ni bistvo socialne demokracije, ne naše, ne drugih« (Naši zapiski, 1912, str. 263). Gradnik pa je slejkoprej v tem gledal njeno bistvo. Zakaj si je bil prebral tako in gledal tako, a ne drugače, si lahko razložimo in si moramo znati razložiti predvsem iz socialnih in političnih pogojev dobe in okolja, v katerih se je njegova osebnost oblikovala. Naj je bila njegova družbenopolitična pozicija kakršna koli že, dolžni smo jo razumeti kot rezultanto mnogih silnic družbenega in karakternega izvora. Toda njegov današnji poskus, da bi svoj izbor opravičil — pred svetom in nemara tudi pred samim seboj — tako, da zvrta »krivdo« na lastni sovražni odnos do socializma na — Kopača in »goriške« socialne demokrate, je nedopusten. Od tega je samo korak do analognega poskusa, da bi pripisal krivdo za svoj kasnejši sovražni odnos do komunizma na rovaš — svojim »nasprotnikom«... A o tem tudi mi nočemo govoriti, kakor Gradnik ni hotel.

Za svoj izbor pa mora Gradnik odgovarjati sam — in ne njegov obmejni izvor, s katerim ga skuša opravičiti — ne razložiti — Marja Boršnik. Ze zgoraj smo mimogrede odklonili zgodovinsko in socialno upravičenost njenima dvema vprašanjema Gradniku, zakaj se ni bil priključil socialističnemu gibanju in zakaj ni bil našel nobenih stikov z goriškim delavstvom. Če bi bili ti dve vprašanji formulirani pozitivno, kar bi bilo edino pravilno, t. j. zakaj se je priključil narodnjaštvu in zakaj se je utopil v goriški »uradniški in trgovski elitici«, bi bili tako očitno odveč, da jih tudi Marja Boršnik ne bi bila zastavila. Glede na vso Gradnikovo družbenopolitično usmerjenost bi se bila lahko omejila na ugotovitev: »Ves čas ste rastle v liberalnonacionalističnem krogu, ki je bil daleč od socialističnih teženj proletariata« (Nova obzorja, 1954, str. 340) in ji ne bi bilo treba dodajati nobenih opravičil. Pritaknila pa ji je naslednje tri stavke: »Takšna je bila pot skoraj vse naše obmejne inteligence, ki se je čutila predvsem nacionalno ogroženo. Zlasti pa je to veljalo za ljudi, ki so jih odrezali od domovine k tuji zemlji. Čim neznosnejši je bil položaj vaše zemlje, tem bolj ste se oklepali Jugoslavije, pa naj bo taka ali drugačna.« V teh treh stavkih res ni nič drugega kakor poskus nepotrebnega, a tudi nevzdržnega opravičevanja Gradnikove družbenopolitične pozicije na Goriškem in v stari Jugoslaviji. Ali naj bi mar tako ločevali med našo obmejno (primorsko, koroško-štajersko in prekmursko) in osrednjo (kranjsko) inteligenco in naj bi slednji pripisovali manjšo sposobnost za občutek narodnostne ogroženosti svojega naroda, za kompenzacijo pa bolj odprto glavo za razumevanje socialističnih teženj?! In nemara povrh še sklepali, da bi tudi Ivan Cankar moral biti narodnjak, če ne bi bil doma z Vrhnike, ampak — recimo — z Doberdoba?! Menimo celo, da bi si Gradnika kot narodnjaka tudi tedaj prav lahko razložili, če ne bi bil obmejniki — v tem primeru bi ga le Marja Boršnik ne mogla tako opravičevati! Saj je vendar prav takšna bila tudi pot skoraj vse naše osrednje inteligence prej in potem, ko je bilo Primorje »odrezano od domovine k tuji zemlji«! Da bi pa v enakem razmerju z naraščanjem raznarodovalnega pritiska v bivši Julijski krajini morala padati sposobnost naše primorske inteligence za nezadovoljstvo s sistemom in režimom stare Jugoslavije — proti takšni »tezi« zgovorno priča med drugim tudi vrsta protikomunističnih procesov, komunističnih obtožencev in obsojencev iz vrst primorskih emigrantov v času diktature kralja Aleksandra...

A tudi če bi — le za trenutek — izhajali iz takšne regionalistične »teorije«, pa bi najmanj mogli okriviti za Gradnikov nacionalizem — Brda z njih obmejno lego. Kajti iz njih, iz svoje otroške dobe je mogel Gradnik prinesiti le preprosto narodno zavest brez vsakršnega sovraštva proti furlanskim sosedom onstran Preval, proti svojim furlanskim sorodnikom po materini strani, za katere »narodnostna zavest ni igrala nobene vloge«, kakor pripoveduje sam (Nova obzorja, 1953, str. 406). Prav neumljivo je, kako je mogla Marja Boršnik to izredno mirno in stabilno narodnostno mejo ob Brdih spremeniti v nekakšen »rob« pravcatega Divjega zahoda, na katerem je slovenski »živelj... stražec svoj narodni organizem na najbolj izpostavljenem mestu... moral osredotočiti vso pozornost in vso moč v narodno-obrambno delo«, in prav »tu« najti »izhodišče za razumevanje Gradnikove miselnosti, hkrati pa tudi jedro za razumevanje njegovega dela, bodisi družbenopolitičnega, strokovnega, bodisi umetniškega« (prav tam, str. 401/402).

Kar pa za Brda ne velja, drži za mesto Gorico pod njimi. V Gorici je obsedla Gradnika in ves naraščaj slovenske inteligence »taka nacionalna strast, da se je zaostрила v sovraštvo in prezir za vse, kar je bilo italijansko« (prav tam, str. 503). Narodni odpor proti zapostavljanju in poniževanju vsega, kar je bilo slovensko, in narodna obramba pa nista imela samo ene oblike — narodnjaške, rodoljubarske, šolskodomске, cirilmetodarske — marveč je vsakršna razumna slovenska družbenopolitična dejavnost objektivno predstavljala afirmacijo slovenstva — zlasti tudi socialistična. Le zaradi svojega socialnega in političnega prestiža si je narodnjaštvo monopolno prisvajalo vse narodnoobrambno delo in Gradnik mu to prisvajanje še dandanes podpisuje. Še se mu upira tale preprosti, evidentni in potrjeni račun: Prav tako kakor je rast slovenskega meščanstva in njegove inteligence povzročila epidemično širjenje liberalizma med narodom Antona Martina Slomška in Luke Jerana, prav tako se je z rastjo slovenskega proletariata morala med njim razširiti epidemija socializma; nobena narodnjaška pregraja je ni mogla zaustaviti na mejah »narodnega organizma« in kjer ni bilo slovenskega socialističnega gibanja, je nujno zajelo slovenske dvojezične delavce drugonarodno takšno gibanje — nemško na severu in italijansko na zahodu. Neobstoje in šibkost slovenskega socialističnega gibanja je pomenila povečano asimilacijsko moč drugonarodnega delavskega gibanja. Tako je bilo in drugače biti ni moglo. »Očitane [narodnjakov], da nižji sloji, zlasti delavstvo izginja v nemški ali laški narodnosti,« je dejal dr. Dragotin Lončar pred pol stoletjem v že omenjenem predavanju, »zadene očitalce [= narodnjake] same, ki imajo za kulturno in gospodarsko osamosvoje delavstva le posmeh, preziranje in nasprotovanje.« Slovenska socialistična dejavnost je tudi tedaj, ko jo je spremljalo pretirano zavračanje narodnjaške narodne obrambe, vendarle tudi pomenila del resnične narodne obrambe. V vprašanju, zakaj je povezovala slovensko delavstvo z drugonarodnim, dajemo zaključno besedo spet Dragotinu Lončarju (isto predavanje, Rdeči prapor, št. 25 z dne 23. junija 1905): »Ako se slovensko delavstvo v zvezi z enako mislečim delavstvom drugih narodnosti tudi za socialno enakopravnost, za kulturno in gospodarsko osamosvoje kar najširših mas svojih rojakov poteguje, potem deluje le za uveljavljenje slovenske narodnosti. Ako kdo tega ne more ali noče uvidevati, ni še s tem seveda nikakor dokazano, da ni res tako. V prvem slučaju, če kdo tega ne more uvideti, je vzrok njegova nezadostna razsodnost, predsodki, ki nam jih je ustvarila dosedanja vzgoja. V drugem slučaju pa, ako kdo tega noče uvideti, kaže le, da mu ni do resnice, ampak da ima postranske namene bodisi osebne, bodisi strankarske...«